

План охоплення населення УСРР громадським харчуванням у 1933 р.		
	По Україні	По Донбасу
Всього населення	45,6%	-
Зокрема робітників	71,8%	81%

6. Самозабезпечення підприємств та їх робітників

Обмежене централізоване забезпечення робітників по картках, особливо за другим списком постачання, активізувало самодіяльність їх організацій по розв'язанню продовольчої проблеми. З осені 1929 р. деякі робітничі кооперативи почали створювати власну продовольчу базу шляхом організації підсобних сільськогосподарських підприємств⁴⁴⁸. Вони засаджували городи навколо міст, будували свої свинарники, крільчатники й корівники, освоювали ставкове господарство⁴⁴⁹. Підсобні господарства ЗРК мали компенсувати дефіцит продовольчого постачання по картках, щоб робітники не вдавалися до закупівлі продуктів на приватному ринку, а одержували їх через кооперацію⁴⁵⁰. Згідно з постановою РНК СРСР від 16 липня 1930 р. «Про заходи розвитку городництва», споживання садовини і городини у містах мало досягти 25 кг ягід, 125 кг картоплі та 150 кг іншої городини на особу на рік⁴⁵¹.

Місцеву ініціативу підтримали редакція газети «Правда» і ВЦРПС, які у січні 1930 р. звернулися із закликом до профспілок СРСР повсюдно організувати на великих промислових підприємствах зачинені робітничі кооперативи (ЗРК), котрі б займалися створенням власної продовольчої бази з розподілом продуктів по картках. Пропозицію ВЦРПС підтримав листопадовий (1930 р.) пленум ВУРПС⁴⁵².

Це рішення було зустрінуте на місцях без ентузіазму. Керівники робкоопів добре розуміли складність самостійного розв'язання продовольчого питання, особливо в умовах суцільної колективізації, коли основні земельні, фінансові, насіннєві, племенні, технічні й кадрові ресурси, необхідні для розвитку сільського господарства, виділялися колгоспам і радгоспам⁴⁵³. І справді проблеми, пов'язані з організацією підсобних господарств закритих робітничих кооперативів (ЗРК), розв'язувалися з надзвичайними труднощами. Земельні органи зволікали із забезпеченням їх відповідними земельними ділянками⁴⁵⁴. Через брак коштів робкоопам доводилось орендувати найгірші землі, які залишалися після землезабезпечення колгоспів, нерідко непридатні ні для городництва, ні для тваринництва, заболочені, розпорошені, або віддалені від населених пунктів. Іноді вони виділялися на території інших районів, округ чи навіть союзних республік. Так, у Донбасі 17% земельних ділянок ЗРК знаходилися на відстані 25 км від підприємств та робітничих селищ, найвіддаленішими серед котрих були ті, які орендували робкоопи Сталіно, — в Селідовському районі й на Північному Кавказі біля Армавіра — на відстані 70 і 380 км від окружного центру, Макіївки — за 135 км від міста (в Старо-Кременчуцькому районі), Рикового — за 130 км (біля міста Ізюм) та Горлівки — на відстані 120 км (у Лиманському районі). Городницькі господарства інших закритих робітничих

кооперативів знаходилися на відстані 4–5 км від робітничих селищ. Своєчасне проведення сільськогосподарських робіт у них було проблематичним через відсутність транспортних засобів, необхідних для щоденного перевезення трудівників.

Окрім «диких земель», до радгоспів робкоопів звичайно приєднувалися земельні наділи робітників із навколишніх сіл, котрі мали «добровільно» відмовлятися від них, оскільки як власники господарств позбавлялися пільг, котрі надавалися кадровим робітникам. Таким чином, влада вирішувала низку проблем — не тільки земельного забезпечення підсобних господарств ЗРК, а й налагодження трудової дисципліни як на заводах і фабриках, так і у підсобних господарствах робітничих кооперативів. Робітники, пов'язані з індивідуальним сільським господарством, «давали найбільшу плинність робочої сили під час косовиці та молотьби», ухилялися від роботи на робкоопівських ланах⁴⁵⁵.

Новоствореним підсобним господарствам не вистачало тягової сили, сільськогосподарського реманенту й техніки. Так, радгосп «Хортиця» забезпечувався тяглом на 30%, «Підгірний» мав 7 тракторів і 35 коней, але потребував для обробки землі 38 коней та 100 тракторів, 14 тракторів і 60 коней не вистачало радгоспу Артемівського ЗРК⁴⁵⁶. Але й ті нечисленні знаряддя праці, що малися, нерідко були в неробочому стані. Незабезпеченість технікою була властива більшості господарств ЗРК.

З 1931 р. загострилася насіннева проблема. Якщо у 1930 р. господарства закритих робітничих кооперативів майже повністю впоралися із планом засіву городньої землі та на 64,7% тієї, яка призначалася для кормових культур, то в наступному році виникла загроза зриву посівної через брак насіння. Відповідних фондів не було у Феофанівського радгоспу Київського ЗРК та у радгоспах Горлівського закритого робітничого кооперативу. Багато господарств забезпечувалися ними у недостатній кількості, зокрема радгосп ім. 8-го Березня на Луганщині — на 7% від потреби, ім. Куйбишева Артемівського району — на 12%, на 40% — «Гіряк» та на 50% — вісім інших господарств Сталінського району, на 60% — «Підгірне» на Дніпропетровщині. Бракувало насінневого матеріалу й основ'янському радгоспу «ХАРГО» та «Огрін» Дніпропетровського ЗРК⁴⁵⁷.

Розвитку парникового господарства перешкоджав дефіцит деревини. З цієї причини рами для нього вироблялися в недостатній кількості, наприклад, у радгоспі «Хортиця» — на 27% від потреби, а ім. Косіора Херсонського району — на 16%. У деяких господарствах городницького профілю, зокрема тих, що належали запорізькому закритому робітничому кооперативу, їх виробництва взагалі не було.

Гостро стояла кадрова проблема. Робітники, яких партія висувала на керівні посади у сільському господарстві, не були обізнані зі специфікою цієї галузі та мали працювати за вказівками із центру, зокрема, коли робити посадку, полоти тощо. Допомогти «червоним директорам» могли фахівці, але таких у підсобних господарствах не було. Щоб переманити агрономів, зоотехніків і ветеринарів із райземвідділів, радгоспів та колгоспів у господарства ЗРК, їх керівники обіцяли фахівцям золоті гори. Однак досить скоро перебіжчики поверталися на старе місце роботи або за власною ініціативою, зневірившись у пустомолотстві директорів і налякавшись численних перевірок з боку контролюючих органів, або за розпорядженням Наркомзему, який дізнався про самочинство ЗРК.

Крім фахівців, не вистачало й робітників. Заводчани не бажали працювати в радгоспах та на фермах через погані житлово-побутові умови і недостатнє матеріальне стимулювання праці — зрівнялівку в її оплаті, низькі заробітки, затримки й обрахунки при виплаті їх натуральної частини⁴⁵⁸. У квітні 1933 р. уряд встановив пільги для промислових робітників, які направлялися на роботу до підшефних радгоспів за постановами профспілок або за угодами про соціалістичне співробітництво між радгоспами та фабзавкомми. Їм, як і робітникам, які переводилися до інших промислових підприємств, компенсувалася вартість проїзду і перевезення майна, виплачувалися добові та одноразова допомога на облаштування на новому місці. За наявності особливої угоди між профорганізацією та об'єднанням радгоспів оплата праці промислових робітників у радгоспах здійснювалася за підвищеними тарифами. За членами їхніх родин, які не переїздили на село, зберігалися житлова площа та карткове постачання за нормами, встановленими для утриманців працівників промислових підприємств. Робітників, які відпрацювали належний термін на селі (не більше трьох років) та поверталися у міста, належало у терміновому порядку зараховувати на колишнє робоче місце, а у разі необхідності позачергово забезпечувати житлом. Крім того, їхнім дітям надавалося право на пільговий вступ до ВИШів та забезпечення стипендіями на час навчання⁴⁵⁹. Однак, переваги, встановлені РНК СРСР, не завжди дотримувалися⁴⁶⁰.

Типовим явищем на початку 1930-х рр. були систематичні зриви сільсько-господарських робіт через невиходи робітників на лани. Так, у радгоспі одеського заводу ім. «Січневого повстання» трудівники в 1932 р. відпрацювали на ланах підсобного господарства лише половину робочих днів. Внаслідок цього було зібрано врожай удвічі менший за той, що передбачався після посівної⁴⁶¹.

Не вся городина, котра вирощувалася, потрапляла до столу робітників. Значна її частина псувалася на ланах або незібраною, або невивезеною. Так, у 1932 р. в городницьких господарствах закритих робітничих кооперативів було зібрано лише 32% врожаю картоплі та 47,7% іншої городини⁴⁶².

Наприкінці 1932 р. радгоспи ЗРК були передані у розпорядження підприємств, на яких було створено відділи робітничого постачання (ВРП). Однак ця реорганізація не виправдала надій на зміцнення їх за рахунок промисловості.

План посіву в Донбасі було недовиконано: по картоплі — на 26%, іншій городині — на 60% і по зернових культурах — на 50%⁴⁶³. Незважаючи на це, порівняно із попереднім роком площа засівів збільшилася: по зернових у 2,5 рази — з 92 тис. 749 гектарів до 224 тис. 424 га, а по городніх — в 4 рази — з 10 тис. 302 гектарів до 40 тис. 322 га. В підсобних господарствах робітників було засаджено 41 тис. 260 га городів⁴⁶⁴.

Майже повністю впорались із посівом зернових, але недовиконали план засадження городів (картоплею — на 39% й іншою городиною — на 71,8%) ВРП радгоспів хімічних заводів. Найгірша ситуація склалася у підсобних господарствах підприємств паперової промисловості, котрі засіяли зерновими 52,6% ріллі та засадили 36,9% городів⁴⁶⁵.

Прорив у посівній кампанії загострила проблема «відвоювання овочів у бур'янів». Однак навіть передовики засівної кампанії відставали в просапній⁴⁶⁶. Городину «з'їдали» бур'яни, а плани по її збиранню не виконувалися. Так, у

Криворізькому басейні врожайність помідорів у господарствах металургійних підприємств становила 2,5 тонни з гектара замість 20 т за планом, огірків — 7,5 тонни замість запланованих 12 т, а картоплі — 4,5 тонни замість 8 т⁴⁶⁷. Пересічно по УСРР урожайність городини не перевищувала 5 тонн з га,⁴⁶⁸ хоча передбачалося зібрати до 9 т картоплі й 11 тонн інших овочів з гектара⁴⁶⁹.

Невчасно та в неповному обсязі збирався врожай. Наприклад, у радгоспах Криворізького басейну капуста залишалася «зимувати» на городах загальною площею в 53 гектара, помідори — на 43 га, морква і буряк — на 7 гектара. Неохайно проводилося копання картоплі, після завершення якого на кожному га залишалося не менше тонни городини⁴⁷⁰.

Загибель врожаю була типовим явищем. За повідомленням делегатів загальноукраїнської наради ВРП та ЗРК чорної металургії, відділ робітничого постачання найбільшого в Україні металургійного заводу ім. Петровського зібрав лише 36% вирощених овочів, заводу ім. Томського — 41%, Ворошиловградського металургійного заводу — 13,5%, заводу ім. Леніна — 3% картоплі й 17,6% іншої городини⁴⁷¹. В Одеській окрузі відділи робітничого постачання зібрали 60% врожаю⁴⁷².

На 10 жовтня у приміських господарствах України вдалося зібрати лише 15,4% картоплі та 25,6% інших овочів.⁴⁷³ Завдання ВРП по заготівлі цих культур за рахунок власних господарств вдалося виконати відповідно на 3,6% та 12,3%⁴⁷⁴.

Бракувало також транспорту й тари для вивезення врожаю та овочесховищ для його зберігання. Навіть відділи робітничого постачання Донбасу, котрі постачалися краще за відповідні організації інших регіонів, забезпечувалися тарою і сховищами лише наполовину від потреби⁴⁷⁵, причому третина сховищ потребувала ремонту⁴⁷⁶. Через проблеми з транспортом городина тисячами тонн псувалася під час зберігання — на перевалочних пунктах і на залізничних станціях⁴⁷⁷. Щоб розвантажити їх, ВРП дозволили робітникам, які працювали у підсобних господарствах, купувати зібрані ними овочі по пільгових цінах, але за умови обов'язкового залишення частки врожаю на громадське харчування та насіння⁴⁷⁸. Обсяги таких заготівель були незначними, оскільки робітники не мали льохів для зберігання городини й тари для їх засолювання. Щоб зберегти врожай, вони споруджували невеличкі погребі в своїх оселях, зриваючи підлогу у коридорах і на кухнях⁴⁷⁹.

Брак тари перешкоджав переробці овочів і в господарствах відділів робітничого постачання. Так, у радгоспах металургійних підприємств Криворізького залізничного басейну було засолено 164 т капусти замість передбачених за планом 399 тонни, помідор — 84 т замість 130 т, огірків — 89 т замість 97 тонн, а томату вироблено 13 т, хоча планувалося 79 тонн⁴⁸⁰.

Найслабшою ланкою «індустріальних» сільських господарств були тваринницькі ферми. Як правило, вони організовувалися на базі великих радгоспів, отара яких поповнювалася за рахунок усуспільнення великої домашньої худоби робітників — мешканців міських передмість, відбору її на забійних пунктах «Укрм'яса» й іноді — шляхом закупівлі в племінних розплідниках Всеукраїнської спілки скотарсько-молочарської кооперації «Добробуту» чи «Вукоопспілки». До 20 червня 1930 р. тваринницькі радгоспи робітничої кооперації

перевиконали план по формуванню стада: по свинях — на 92,5% (поголів'я становило 41 тис. 564 штук), по коровах — на 23,5% (17 тис. 248) і матках кролів — на 2,8% (2 тис. 467). Однак якість стада була незадовільною: забагато бугаїв та ялових корів замість молочних, худоба різних порід⁴⁸¹.

Придбаних тварин не було де утримувати. Їх звичайно розміщували у поспіхом споруджених сараях, а іноді залишали просто неба. У корівники й свинарники потрапляла незначна частка домашньої худоби: на фермах Донбасу — лише 20% корів і 30,2% свиней, а у робкоопх інших промислових районів — відповідно 22,8% й 40,4%⁴⁸². Через брак корівників та свинарників санітарні норми утримання домашньої худоби не дотримувалися. В господарствах робітничого кооперативу «Гірняк» 7 тис. корів розмістили у приміщеннях, розрахованих на 4814 голів, а 10 414 свиней — у тих, що передбачалися на 4386 голів⁴⁸³. Нерідко худобу відправляли на віддалені ферми, що підвищувало вартість підвезення кормів і відповідно собівартість виробленого м'яса й молока. Так, у Криворізькому робкоопі молоко взимку дорожувало у 6 разів — з 10 до 60 копійок за літр⁴⁸⁴.

Кормів для відгодівлі худоби бракувало, а ті, котрі час від часу завозилися, були низькоякісними, нерідко з камінцями та піском⁴⁸⁵. Потреба в них за рахунок власних ресурсів (посівів кормових культур) у тваринницьких господарствах забезпечувалася лише на 38,4% (дані за 1930 р.)⁴⁸⁶. Звичайним явищем були випадки, коли худобу по декілька днів не годували⁴⁸⁷.

Час від часу на фермах траплялися випадки, коли робітники, які доглядали за худобою, через необізнаність із правилами догляду за худобою підсипали свиням неочищений вапняк, перев'язували ноги корів тонким дротом, щоб вони не розбрідалися, а вим'я замість вазеліну змащували маззою зі шпанською мушкою, яка спричиняла запалення.

Після такого «догляду» худоба часто хворіла і нерідко гинула, а продуктивність тваринництва занепадала. В 1930 р. падіж її на фермах РК пересічно становив 5%, зокрема в Донбасі зріс у два рази (до 10%), а удої молока були на 30% нижчими за норму⁴⁸⁸. На Всеукраїнській нараді робкоопів України з питань організації підсобних сільських господарств (4–6 липня 1930 р.), з'ясувалося, що вони «не впоралися із завданням директивних органів — добитися рішучого перелому в справі постачання організованого споживача молоком та молочними продуктами». Продукцією молочних ферм робітничих кооперативів вдалось забезпечити лише 6% робітників і службовців, котрі постачалися по картках. До того ж, собівартість молока, виробленого на них, була високою: у Луганському РК — 26 коп. за літр, Макіївському — 28, Лисичанському — 40, Костянтинівському — 90, Риківському — аж 1 руб. 50 коп. Робітники, які сплачували внески на організацію цих господарств, обурювалися: «Коли ж буде молоко, бо аванси на молочну ферму зібрали, а є тільки квитанції!»⁴⁸⁹

Затягувалася організація птахівництва, особливо на фермах підприємств сільськогосподарського машинобудування⁴⁹⁰.

До 1932 р. приміські господарства були створені на багатьох заводах та фабриках. В їх розпорядженні перебувало 97 тис. га городів і 295 тис. га ріллі, 45 тис. голів великої рогатої худоби й майже 50 тис. свиней⁴⁹¹.

Більшість підсобних господарств ЗРК залишалася нерентабельною. Через брак коштів останні не могли придбати достатню кількість насіння, а також вивозити, зберігати та переробляти той невеликий урожай, що вирощувався на їх ланах. Деякі із них розпадалися через їх незабезпеченість тягловою силою⁴⁹².

Більш розвинутою була сільськогосподарська база закритих виробничих кооперативів підприємств провідних галузей промисловості, котрі отримували пільги під час організації підсобних господарств: їм призначалася переважна частка кредитів, сільськогосподарської техніки, насіння і племінної худоби. Решта ЗРК залишалася без державної підтримки, а їх сільські господарства були малопотужними й вузькопрофільними. Наприклад, на фермах заводів сільськогосподарського машинобудування у 1932 р. не було ані крільчатників, ані курників⁴⁹³.

Успішно працювали окремі сільськогосподарські підприємства закритих робітничих кооперативів, наприклад, агрокомбінат ЗРК Одещини, в якому нараховувалося 7 тис. корів, 12 тис. — овець, 800 — коней, були велике рибне та кроляче господарства. Щодобово він відправляв на заводи й фабрики області близько 100 тис. літрів молока, багато іншої сільгосппродукції⁴⁹⁴. Досить потужним був агрокомбінат Сталінського закритого робітничого кооперативу, котрий закупив 2 тис. корів, 4 тис. — свиней та 12 тис. птахів⁴⁹⁵. Однак багато підприємств залишалося нерентабельними. Так, у Риковському колгоспі у 1933 р. загинуло 85% телят і 20% птахів. План відгодівлі свиней було виконано на 21%, а по здаванню птахів — на 15%. До 35% молочної продукції, що вироблялася в цьому господарстві, використовувалися на власні потреби, а у Макіївському колгоспі до металургів доходило лише 13% удоїв⁴⁹⁶.

В 1930 р. Україна стала піонером радянського кролівництва. Питома вага УСРР у загальносоюзному виробництві кролячого м'яса сягала 60%. Однак у наступному році ситуація докорінно змінилася: плани формування кролеферм у колгоспах республіки було виконано на 44%, а у кооперативах — на 19,8%⁴⁹⁷. виправити ситуацію мала масова організація підсобних господарств у системі закладів громадського харчування, зокрема підвідомчих ЗРК, однак вони також не впоралися з організацією кролівницьких ферм⁴⁹⁸. Наприкінці 1932 р. це завдання (у системі робітничої кооперації) було покладено на відділи робітничого постачання.

Розвиток «індустріального кролівництва» відбивав всі проблеми тваринницького комплексу підсобних господарств закритих робітничих кооперативів. Придбання кролів, які у той час були рідкісними домашніми тваринами, здійснювалося за спекулятивними цінами. До того ж їх стадо комплектувалося без відбору породистих кролів, самців придбали більше, ніж самок, причому траплялися випадки, коли кролів обох статей розподіляли по різних господарствах⁴⁹⁹.

Кролівництво стало найбільш збитковою галуззю тваринництва. Якщо поголів'я рогатої худоби, свиней та овець за 1933 р. збільшилося, то кролів навпаки зменшилося⁵⁰⁰. Багато їх гинуло в дорозі до ферм ЗРК через транспортування у тісних ящиках або в закритих вагонах без їжі й води. Через відсутність крільчатників тварин розміщували у сараях, овочесховищах чи просто в дворах або роздавали до дому працівникам їдалень на «тимчасове» утримання. Траплялось, що кролів розподіли випускали пастися у ліс, а потім

заганяли на ферми із рушницями. Через поганий догляд і відсутність ветеринарної допомоги тварини часто хворіли, їх з'їдали пацюки, заклёвували кури й розкрадали голодуючі⁵⁰¹.

До кінця п'ятирічки ситуація в «індустріальному тваринництві» не змінювалася. У 1933 р. в підсобних господарствах гірників Донбасу пало 14 тис. 498 кролів, а харківських трамвайників — половина з 7 тис. придбаних тварин⁵⁰². Й лише там, де кролівництвом займалися фахівці, створювалися рентабельні ферми, як, наприклад, у Горлівському, Кременчуцькому, Бобринському та Одеському районних ТСТ та при Харківській їдальні № 3⁵⁰³.

В 1933 р. з ініціативи харківського заводу «Серп і молот» у підсобних господарствах промислових підприємств почали організовуватися власні рибгоспи, пасіки й грибні плантації⁵⁰⁴.

Незважаючи на низьку продуктивність підсобних господарств, їх продукція відігравала помітну роль у забезпеченні робітників овочами та молоком. Зокрема по Наркомату важкої промисловості її частка становила 48% по молоку, 36,1% — картоплі та 45,2% — іншій городині. Поруч з цим недостатнім було постачання робітників м'ясом (на 6,1%), маслом (4,8%) та рибою (8,7%) власного виробництва⁵⁰⁵.

На початку 1932 р. створенням власної сільськогосподарської мали зайнятися житлово-орендні кооперативи⁵⁰⁶. В першому півріччі того року підсобні господарства організували 35 із 45 житлоспілок⁵⁰⁷. Через зриви державного кредитування житловим кооперативам вдалося освоїти до того часу лише 57% землі, що була виділена для них, — 5565 гектарів з 9727 га, а також придбати 477 корів, 320 свиноматок, 326 відгодованих свиней і 7583 кроля, що становило відповідно 22%, 33%, 5% та 50% від планового завдання. Серед передовиків були Сталінська, Одеська, Полтавська, Лубенська, Луганська, Херсонська, Криворізька, Миколаївська, а у числі відстаючих — Горлівська, Артемівська, Харківська, Вінницька, Дніпропетровська, Зінов'євська та ін. житлоспілки.

До кінця 1932 р. виробничі показники їх тваринницьких господарств підвищилися, але планові завдання залишилися невиконаними — по свинарству й молочарству на 35%, а по кролівництву — на 63,5%. У неповному обсязі та із запізненням були проведені зяблева оранка й засів городніх і кормових культур⁵⁰⁸.

Непоправні збитки «самодіяльним» фермам та городам, як тоді називали підсобні господарства житлоспілок, спричинило незаконне передання їхнього майна місцевими радами в розпорядження закритих робітничих кооперативів. Щоб призупинити насильницьку ліквідацію останніх, ВУЦВК 4 жовтня 1932 р. ухвалив постанову про притягнення до судової відповідальності посадових осіб, винних у захопленні їхнього майна. Однак у наступному році міські городні об'єднання як нерентабельні були передані у розпорядження промислових підприємств⁵⁰⁹.

Третім типом підсобних господарств були індивідуальні, або, як тоді казали, самодіяльні робітничі. Поштовх до їх організації надала постанова ЦК РКП(б) від 29 грудня 1931 р. Однак індивідуальне городництво трималося на голому ентузіазмі робітників.

На пленумі ВЦРПС керівник радянських профспілок М. Шверник закликав профпрацівників, «надати відсіч «лівим» закруткам, які вважають за «міщанство», коли робітник має свій город, свою свиню, свою корову, птицю тощо»⁵¹⁰. Згідно з постановою ЦК ВКП(б) від 23 грудня 1933 р., РНК СРСР запропонував місцевим радам допомогти в організації городів 1,5 млн робітників, зокрема в УСРР — 0,5 млн робітників. У наступному році у передмістях великих міст і промислових центрів УСРР під робітниче городництво було виділено 500 тис. гектарів землі: з них 250 тис. га — у Донбасі⁵¹¹. Ці угіддя призначалися виключно для робітників важкої промисловості, залізниць та водного транспорту. Розмір земельних ділянок, котрі виокремлювалися робітникам, становив від 0,4 до 0,8 га. Забезпечення їх насінням, інструментами, транспортом, тарою покладалося на відділи робітничого постачання⁵¹². 15 лютого 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У запропонувало поширити індивідуальне городництво у всіх містах, де була промисловість, та у містечках, де мешкали кустарі⁵¹³. Популяризуючи цю ідею, профорганізації сприяли об'єднанню робітників-городників у кооперативи з метою організації на їх базі робітничих селищ, а також контролювали оформлення статутів цих об'єднань. Особлива увага надавалася залученню до городництва дружин робітників, незайнятих у суспільному виробництві.

За прикладом профкому Сталінського металургійного заводу, кооперативи ініціювали «шефство старих городників над новачками», запровадили охорону городів членами своїх товариств, а також добивалися допомоги робітникам сільськогосподарським реманентом, котрий вироблявся у цехах із ширвжитку.

Присадибне городництво виявилось для робітників непростотою справою. Селищні ради зволікали із виділенням земельних ділянок для робітників. Останні, як і дефіцитне насіння, першочергово надавали ударникам, городи котрих під час дозрівання врожаю ставали об'єктами крадіжок голодуючих⁵¹⁴. У той же час у прогульників вони відбиралися, оскільки городня кампанія, за вимогою ЦК РКП(б), мала сприяти підвищенню продуктивності праці на підприємствах, а не відволікати працівників від виконання виробничих завдань. Донецький обласний з'їзд робітників-городників, скликаний 21–23 березня 1933 р., запропонував «ув'язати боротьбу за городи з боротьбою за 100%-ну здобич вугілля»⁵¹⁵.

Через відсутність вільного часу, робітники вирощували невибагливі культури, які не вимагали ретельного догляду та поливу: переважно картоплю, а крім неї — капусту, моркву й буряк. Іноді вони обробляли городи вночі.

Не розраховуючи на державне постачання м'яса, самопостачання в системі робітничої та житлової кооперації й на пропозиції колгоспного ринку, а тим більше індивідуального виробника, робітники власноруч розв'язували м'ясну проблему, організовуючи курятники і свинарники. За даними М. Борисенка, у Донбасі в середині 1930-х рр. 22% новозведених для робітників будинків мали приміщення для тварин і птахів⁵¹⁶. Деякі із них почали займатися розведенням кролів⁵¹⁷. Ця ідея популяризувалася на виставках племінних тварин, загально-міських, районних та заводських нарадах із кролівництва, де проводилася дегустація страв із кролячого м'яса, яке було дивиною для робітників, й пропагувалися рецепти їх приготування. Організовувалися спеціальні консультативні бюро з розведення кролів. Активно пропагувала цю галузь робітнича

преса, яка друкувала статті фахівців про високу якість кролячого м'яса, розповідала правила догляду за цими тваринами і закликала робітників записатися у члени пайового товариства «Племкріль», котре обслуговувало індивідуальне та колективне кролівництво⁵¹⁸. ВРП Всеукраїнської ради професійних спілок намагався пристосувати діяльність цього товариства «до вимог розвитку самодіяльних робітничих господарств». Однак робітники в більшості з недовірою ставилися до розведення кролів. Із декількох тисяч відвідувачів харківської виставки з кролівництва, проведеної у 1932 р., записалося до пайового товариства лише четверо.

Допомогти кролівникам із племінним матеріалом і кормами взялась адміністрація підприємств, яка укладала угоди про поставку тварин із товариствами «Племкріль» й «Укрхутро», а про постачання кормами — з «Вукоопспілкою». Однак в УСРР цих угод не дотримувалися, хоча в Москві таких проблем не було. Обурюючись такою несправедливістю, робітники запитували: «Коли ж ми за прикладом московських робітників розпочнемо проводити у життя розведення кролівництва, поліпшення обідів на виробництві?»⁵¹⁹.

Якщо у Москві крілчатники з'являлися в підвалах комунальних будинків, у сараях та навіть на балконах багатоповерхівок, то в українській столиці індивідуальне кролівництво не набуло масового поширення. На Харківському паровозобудівному заводі було лише 120 робітників, котрі розводили цих тварин⁵²⁰. Центром цієї галузі в Україні став Донбас. Тут окремі любителі-кролівники тримали до 60–70 кролів⁵²¹.

Кролівницька кампанія не виправдала надії на забезпеченням м'ясом родин робітників, оскільки розведення кролів вимагало спеціальних знань, приміщень, регулярного ветеринарного догляду. До того ж у міських умовах для них не було потрібних кормів.

Більш звичайною справою було розведення курей та свиней. Однак через брак кормів домашнє птахівництво й тваринництво не розвивалося. Пропозиція робітників заводу ім. Ворошилова про продаж населенню помий і залишків їжі із закладів та підприємств громадського харчування для відгодовлі худоби була проігнорована трестом «Доннархарч»⁵²². Відходи громадського харчування й харчової промисловості використовувалися виключно для підсобних господарств підприємств.

Організації цих господарств перешкоджала і погана поінформованість робітників про пільги, котрі надавалися городникам. Вони побоювалися, що з них будуть стягати сільськогосподарські податки. Більше того, поширювалися чутки, що весь урожай підлягатиме вилученню відділами робітничого постачання.

Незважаючи на всі труднощі, в голодні 1932–1933 рр. індивідуальні підсобні господарства давали у домашньому харчуванні робітників СРСР до третини яєць та молока, майже 10% картоплі, овочів, фруктів і сала⁵²³.

Роль тваринництва в домашньому господарстві робітників зросла під час продовольчої кризи кінця 1930-х рр. За даними М. Борисенка, у той час робітники і службовці тільки одного Донецького регіону утримували понад 150 тис. корів, 110 тис. кіз та 300 тис. свиней⁵²⁴.

Крім розгортання приміських господарств й індивідуального городництва, робітничі кооперативи займалися децентралізованими заготівлями сільгосппродукції, котрі дозволялися ВРП після закінчення державних заготівель, але

виключно у прикріплених до них районах. Вони проводилися як шляхом закупівельних операцій на колгоспних ринках, так і через бартер за шефськими угодами з колгоспами й радгоспами. Уряд намагався надати пріоритет шефським договорам, котрі сприяли колективізації сільського господарства. Однак робітничі кооперативи обирали більш швидкий та надійний спосіб заготівлі — закупки на централізованих районних ринках через відділи споживчої кооперації. Причому при їх здійсненні вони розплачувалися з райспоживспілками промисловими товарами, які призначалися для підшефних колгоспів. Незважаючи на вигоду таких операцій для робітників, уряд заборонив бартер під час розрахунків із споживчою кооперацією⁵²⁵. Це призвело до зриву децзаготівель, котрі були найслабшим ланцюгом в роботі відділів робітничого постачання.

Заготівельна діяльність ВРП виявилася малорентабельною, а іноді — збитковою, оскільки витрати на утримання їх апарату в декілька разів перевищували суму контрактів на закупівлю продовольства. Частка децентралізованих заготівель у загальному товарообігу відділів робітничого постачання по групі продовольчих товарів не перевищувала декількох відсотків, зокрема по «Донбасантрациту» — 4,1%, «Артемвугілля» — 1,8%. Окремі підприємства, як, наприклад, «Азовсталь», «Штергес» і завод № 61, до цих заготівель у першій половині року взагалі не проводили⁵²⁶.

Суми контрактів, укладених ВРП з сільськогосподарськими підприємствами, були копійчаними. В III кв. 1933 завод ім. Томського забезпечив своїх робітників сільгосппродукцією на суму 58 коп. із розрахунку на кожного, завод ім. Сталіна відповідно — на 1 руб. 80 коп., а завод ім. Рикова — на 2 руб. 90 коп.⁵²⁷

Питома вага продовольчих товарів, придбаних відділами робітничого постачання впродовж 1933 р. шляхом децентралізованих заготівель, становила незначну частку їх відповідних фондів, зокрема по Наркомату важкої промисловості — 14,6%, Наркомату шляхів полічення — 22,1%, Наркомату лісового господарства — 20,3%⁵²⁸.

Їжа або промислові товари, самостійно вироблені або закуплені робкоопами, надходили до їхніх розподільників й їдалень, де вони розподілялися серед їх пайовиків за спеціальними талонами, згідно з категоріями постачання.

Колективне (у формі ЗРК, ВПР та житлокооперативів) та індивідуальне продовольче самозабезпечення робітників не виправдало надій, котрі на нього покладалися, хоча певною мірою компенсувало дефіцит централізованого постачання. Продуктивність підсобних господарств була малорентабельною, а децентралізовані заготівлі — неефективними, особливо в системі житлової кооперації. Досвід організації відділів робітничого постачання і підсобних господарств промислових підприємств був використаний наприкінці 1930-х рр., коли у країні виникли нові продовольчі труднощі.

7. Житлові умови та комунально-побутове обслуговування

Форсована індустріалізація спричинила небачені темпи зростання міст та їх населення. У 1928–1941 рр. кількість останніх в Україні збільшилася з 91 до 179, а селищ міського типу, які вперше з'явилися у 1924 р., з 95 до 397. Чисельність